

УДК 903.5:572 (477.84–21)

АНТРОПОЛОГІЧНІ ПРИКМЕТИ ЖИТЕЛЬКИ КНЯЖОЇ ТЕРЕБОВЛІ

Олег МАЗУР

Інститут народознавства НАН України

Відділ історичної етнології

Роман МИСЬКА

Львівський національний університет імені Івана Франка

Кафедра археології та історії стародавнього світу

Подано аналіз антропологічних досліджень жіночого поховання XII ст., виявленого на Замковій горі в м. Тереховлі. Проведено порівняння цих даних з результатами антропологічних досліджень, проведених на території Західного Поділля впродовж другої половини XIX–початку XXI ст. Отримано висновки про незмінність антропологічного типу населення зазначеного регіону впродовж II-го тисячоліття.

Ключові слова: поховання, антропологічні дослідження, антропологічний тип, череп, скелет.

З-поміж карпато-хорватських племінних об'єднань IX–X ст. український історик Л. Войтович виокремлює й “тереховлян”¹. Раніших староукраїнських писемних джерел, що засвідчували б побутування цього етнікона, не виявлено. Утім не варто відхиляти цю цікаву гіпотезу, позаяк брак виразних доказів, насамперед, археологічних, надає контраверсійності будь-якому вузькоспеціалізованому визначенню. Лише міждисциплінарне дослідження обіцяє точніший результат, а антропологічні дані у поєднанні з даними інших наук, можуть слугувати досить надійним джерелом для наукових етногенетичних побудов.

На жаль, лише окремі знахідки останків давніх мешканців Західного Поділля аналізувалися антропологами. У 1892 р. польський археолог Г. Осовський відкрив трипільський могильник поблизу с. Більче Золоте (нині – Борщівського р-ну Тернопільської обл.). Придатних для дослідження скелетів виявилось 27 (12 чоловічих, 11 жіночих та 4 дитячих). Цю серію описав польський антрополог К. Стояновський (“Львівська школа” Я. Чекановського)². На жаль, тогочасна дослідницька методика була недосконалою. До уваги бралось невелике число краніологічних ознак. Перевірити чи доповнити дані К. Стояновського нині неможливо через те, що увесь палеоантропологічний матеріал втрачено. З іншого боку, сучасні антропологи заперечують подібність фізичного типу трипільців та давніх українців. Для нас, отже, більш привабливими є хронологічно ближчі матеріали, а також ті, що походять з території історичної Тереховлянської

АНТРОПОЛОГІЧНІ ПРИКМЕТИ ЖИТЕЛЬКИ

землі. Мусимо констатувати, що число антропологічних досліджень у цьому регіоні мізерне. Окремі антропологічні сюжети знаходимо у звітах А. Кіркора³. Більш деталізованою є праця І. Коперницького⁴. Вчений дослідив палеоантропологічний матеріал із п'яти поховань у с. Семенові тогочасного Тербовельського повіту (нині – с. Семенів Тербовлянського р-ну Тернопільської обл.). Семенівський некрополь дає чимало цікавих для антрополога даних. У першому похованні була виявлена 30-річна жінка, досить високого зросту 168 см. За уламками черепа І. Коперницький встановив, що похована була довгоголовою (доліхокранія) з низьким і звуженим чолом та вузьким носовим отвором. У другому похованні виявлено останки чоловіка зростом 168 см (вище середній, за тодішніми мірками, зріст). Головний показник черепа цього чоловіка становив 74,0, тобто так само – доліхокранний, овоїдної форми, з помірно широким, прямим і досить низьким чолом. Лицевий скелет округлої форми є більш низький, ніж видовжений. Найбільше вразив ученого похований із п'ятої могили, передусім його прижиттєвий зріст – 186 см. Навіть для нашого часу акселерації він є високим. Головний показник – 76,2 (у межах мезокранії). Обличчя довше та з вищими очними орбітами, ніж у чоловіка з другої могили. Наведені у праці цифрові дані дають можливість переконатися у справедливості висновків І. Коперницького.

Таблиця 1. 1.

Поміри І. Коперницького похованих чоловіків у могилах № 2 та № 5 Семенівського некрополя

Череп	№2	№5
Довжина	189	188,5
Основа	108	104
Ширина чола верхня	94	100
Ширина чола нижня	120	131
Ширина найбільша	140	143
Висота	144	141
Показник широти	74,0	76,2
Показник висоти	76,1	75,0
Обличчя		
Довжина	35	45
Ширина	33	34
Носовий отвір		
Висота	34	35
Ширина	24	24
Очна орбіта		
Висота	29	34
Ширина	41	41

Олег МАЗУР, Роман МИСЬКА

У липні 2005 р. в ур. Замкова Гора у м. Тербовля Тернопільської обл. Р. Миською досліджено інгумаційне поховання, орієнтоване на захід. На глибині 0,80 м було відкрито жіночий комплектний скелет без помітних прижиттєвих ушкоджень. Інвентар могили небагатий. Виявлені скроневі кільця дають змогу датувати цей об'єкт XII ст.⁵ У січні 2006 р. нами здійснено антропологічні поміри черепа та посткраніального скелета. Першочергова увага зверталася на ті описові та вимірні ознаки, які б дали змогу порівняти їх зі схожими ознаками, описаними іншими дослідниками, що аналізували місцевий палеоантропологічний матеріал.

Таблиця 1. 2.

Вимірні ознаки жіночого черепа із поховання
в ур. Замкова Гора м. Тербовлі

№ за схемою Р. Мартіна	Назва розміру	Розмір, мм
М – 1	Поздовжній діаметр	165
М – 5	Довжина основи черепа	89
М – 8	Поперечний діаметр	140
М – 9	Найменша ширина лоба	89
М – 10	Найбільша ширина лоба	113
М – 12	Ширина потилиці	115
М – 17	Висотний діаметр	124
М – 20	Вушна висота	101
М – 32	Кут профілю лоба від назіона	85
	Кут профілю лоба від глабелли	84
М – 40	Довжина основи обличчя	80
М – 45	Виличний діаметр	111
М – 47	Повна висота обличчя	98
М – 48	Верхня висота обличчя	58
	Горизонтальна окружність через глабеллу	481
М – 51	Ширина орбіти mf	39
М – 52	Висота орбіти	30
М – 54	Ширина носа	24,5
М – 55	Висота носа	45,7
М – 72	Загальний кут лицевого профілю	84
М – 73	Кут середньої частини обличчя	81
М – 75	Кут виступання носа	27
М – 77	Назомолярний кут	136
ZM	Зигмаксиллярний кут	121

Дані про стать підтверджуються будовою черепа і тазу. Візуальним їх обстеженням підтверджено належність останків жінці. Мозковий череп

АНТРОПОЛОГІЧНІ ПРИКМЕТИ ЖИТЕЛЬКИ

ромбоїдної форми в цілому є добре збережений, проте у тім'яній частині був дещо ушкоджений. Нижній край грушоподібного отвору – інфантильний. Ступінь розвитку надперенісся – 1 за шестибальною шкалою. Величина соскоподібних відростків – слабка (12 мм).

Вік похованої жінки визначався на підставі облітерації черепних швів та за одонтологічними ознаками. Заростання третини довжини основних черепних швів дає змогу зробити висновок, що жінка померла у віці 30–35 років. Це ж підтверджує й стан збереження зубної системи. Отже, за віковими категоріями Р. Мартіна, вік жінки – *adultus* (вік змужнілості). Для нього характерними є початок прорізування третіх постійних корінних зубів, зачин облітерації черепних швів та середня стертість зубів.

Таблиця 1. 3.

Показчики жіночого черепа із поховання
в ур. Замкова Гора м. Тереховлі

8:1 Черепний показчик	84,8
17:1 Висотно-поздовжній показчик	75,1
17:8 Висотно-поперечний показчик	88,5
48:45 Верхньолицевий показчик	52,2
54:55 Носовий показчик	53,3
52:51 Орбітний показчик mf	76,9

Таким чином, жіночий череп з Тереховлі характеризується середніми значеннями поздовжнього та поперечного діаметрів. Головний показчик доводить, що жінка була брахікранною. Верхньолицевий показчик у межах мезен (50–54,9). Орбітний показчик – у рамках мезоконхії (76–84,9). Лоб середньо широкий та мало похилий.

Таблиця 1. 4.

Вимірні ознаки довгих трубчастих кісток жіночого скелета із поховання в
ур. Замкова Гора м. Тереховлі

Найбільша довжина стегнової кістки	382
Найбільша довжина великогомілкової кістки	315
Найбільша довжина малої гомілкової кістки	305
Найбільша довжина плечової кістки	276
Найбільша довжина ліктьової кістки	215
Найбільша довжина променевої кістки	203

Ці краніологічні дані у переважній більшості узгоджуються із середніми значеннями даних, що їх наводить у своєму дослідженні Т. Рудич (46 чоловічих і 24 жіночих черепів із некрополя у с. Кринос Галицького р-ну Івано-Франківської обл. – літописний Галич)⁶.

Використовуючи дані таблиці Л. Манувріє для визначення довжини тіла за довгими трубчастими кістками скелетів середньо- та низькорослих популяцій встановлюємо, що прижиттєвий зріст цієї жінки становив 1470–1497 мм. Це – нижче середній зріст для осіб жіночої статі княжих часів.

Важливо з'ясувати, наскільки отримані дані узгоджуються із хронологічно пізнішими показниками місцевої людності. У 2002 р. на подвір'ї Тереховлянського замку проводились археологічні розкопки, якими керували директор Тернопільської обласної комунальної інспекції охорони пам'яток історії та культури М. Ягодинська та науковий співробітник Інституту археології НАН України Л. Виногородська. Ними було виявлено кілька пізньосередньовічних поховань, обстежених авторами цієї статті. Скелет № 1 належав чоловікові 20–25 років, що засвідчують відсутність облітерації черепних швів та ступінь стирання зубної емалі. За довжиною великогомілкової (392 мм), ліктьової (272 мм) та променевої (257 мм) кісток зріст цього чоловіка визначаємо між 1716 і 1730 мм. Некомплектний скелет № 2 належав чоловікові 25–30 років, який при житті мав зріст не менш ніж 1571 мм. Уламки скелета № 4 належали 25–30-річній жінці. Рештки скелета № 5 – чоловікові 20–25 років. На жаль, фрагментарність краніологічного матеріалу не дала змоги встановити інші важливі антропологічні прикмети похованих.

Таблиця 1. 5.

Антропологічні прикмети мешканців Західного Поділля за дослідженням Й. Майєра та І. Коперницького (1876).

Розподіл етнографічних груп за головним показником

Етнографічні групи Територія обмірів (обстежено у повітах)	Кількість спостережень	Доліхокефали	Судоліхокефали	Мезокефали	Суббрахікефали	Брахікефали
Подільня південного та середнього Поділля	145	6 4,1 %	7 4,8%	20 13,7 %	59 40,6 %	53 36,6 %
Подільня Подільської височини	169	3 1,8 %	5 2,9%	32 18,9 %	86 50,8 %	43 25,5 %
ПОДОЛЯНИ	314	9 2,9 %	12 3,8%	52 16,5 %	145 46,2 %	96 30,5 %

Практично до другої половини XIX ст. ми не маємо змоги прослідкувати зміни в антропологічному складі західних подільян. Аж на початку 70-х років XIX ст. видатний етнограф П. Чубинський виокремив на терені Правобережжя України окрім подільського, власне український та

АНТРОПОЛОГІЧНІ ПРИКМЕТИ ЖИТЕЛЬКИ

волинський антропологічні типи. Несхожості між ними вчений пояснював іноетнічними впливами⁷. Подібне твердження висловлював й О. Чепурковський⁸. Але обидва учені базували свої дослідження на обмірах та спостереженнях українців зі Східного Поділля, що адміністративно належало в той час до Російської імперії.

Зачинателями антропологічних досліджень українців Західного Поділля убачаємо Й. Майєра та І. Коперницького. У 70-ті рр. XIX ст. побачило світ їхнє дослідження “*Charakterystyka fizyczna ludności galicyjskiej*”. Аналізуючи поміри повітових медиків, обидва дослідники виявили деяку несхожість українців окремих теренів⁹.

Як випливає з таблиці 1.5, прикметною особливістю українців Західного Поділля був досить незначний відсоток доліхокефалів. З-поміж 314 подолян – 21 (6,7 %) були довгоголовими. Утім найвище з-поміж інших локальних популяцій число доліхокефалів спостерігалось у “белжан” (24,2 %), в той час, як у двох групах “горян” на 153 особи припало лише 4 доліхокефали (2,6 %), а у 256 “підгорян” – 18 (6,9 %).

Таблиця 1. 6.

Антропологічні прикмети мешканців Західного Поділля за дослідженням Й. Майєра та І. Коперницького (1876).

Вимірні ознаки голови та основні показчики

Етнографічні групи	Довжина голови	Ширина чола	Найбільша ширина голови	Ширина потилиці	Лобний показчик	Головний показчик	Потиличний показчик
Подоляни південного та середнього Поділля	182	123	154	141	67,0	84,0	77,0
Подоляни Подільської височини	181	116	147	135	64,0	81,0	74,0
ПОДОЛЯНИ	182	120	151	139	65,0	82,0	76,0

Як бачимо, значення головного показчика мешканців Західного та Східного Поділля дещо різняться між собою, хоч і знаходяться в рамках однієї рубрикації – брахікефалії (круглогловості). Вирахований нами головний показчик теребовлянки княжої доби повністю відповідає головному показчику подолян другої половини XIX ст.

Завдання провести антропологічне вивчення населення українських етнічних земель поставив перед собою видатний український антрополог Ф. Вовк. Вченим уперше в українській народознавчій науці було успішно застосовано метод картографування антропологічних прикмет. Уміщені у праці “Антропологічні особливості українського народу” дві із трьох “мап”

Олег МАЗУР, Роман МИСЬКА

ілюструють географічний розподіл таких ознак як зріст та головний показник. Ф. Вовком та його учнями з'ясовано, що у північній частині Поділля головний показник становив 82,3, а по р. Південний Буг – 84,0, висотний 72,0–72,8¹⁰. З спостереженнями А. Носова, у Кам'янецькій окрузі у 72 обміряних ним осіб обох статей мінімальний зріст становив 1570 мм, максимальний – 1870 мм. Розподіл обстежених на чотири групи набуває такого вигляду: малий зріст (до 1599 мм) – 4 чол. (4,8 %), нижче середній (1600–1649 мм) – 3 чол. (3,6 %), вище середній (1650–1699 мм) – 27 чол. (32,5 %), високий (більше 1700 мм) – 38 чол. (45,8 %). А середнє значення головного показника не перевищувало в усієї кам'янецької групи 83,93¹¹. Остання цифра збігається із даними обстеженого нами черепа теребовлянки.

Таблиця 1. 7.

Антропологічні прикмети мешканців Тернопільського воєводства за дослідженням Я. Мидлярського (1928). Розподіл локальних груп за головним, лицевим та носовим показником

Повіт	Кількість обстежених	Головний показник	Лицевий показник	Носовий показник
Борщів	53	84,17	83,95	68,70
Бережани	50	83,17	85,78	66,99
Бучач	84	84,18	85,57	67,62
Чортків	74	83,97	84,68	66,50
Гусятин	55	84,38	84,61	67,21
Кам'янка	101	83,36	86,36	65,46
Підгайці	73	82,98	85,96	67,59
Скалат	65	83,33	84,90	67,42
Тернопіль	258	84,26	85,40	68,20
Теребовля	136	84,30	85,54	66,75
Заліщики	58	83,66	86,07	65,66
Збараж	153	83,63	86,42	67,36

Керівник “Львівської антропологічної школи” Я. Чекановський виокремив на українських етнічних землях шість т. зв. “первнів”: нордійський, динарський, лапоноїдний, змішаний з альпійським, сублапоноїдний та середземноморський¹². Найбільш поширеним, на думку вченого, серед українців, в їх числі й мешканців Північного Поділля, був нордійський тип¹³. Лапоноїдний тип¹⁴ з домішкою альпійського типу Я. Чекановський локалізував на решті Поділля, Гуцульщині, Східній Бойківщині, у верхів'ях Південного Бугу та на Південному Поліссі.

Співвітчизник та послідовник Я. Чекановського, антрополог Я. Мидлярський зібрав та узагальнив дані про антропологічні особливості понад 100 тис. призовників з усіх повітів Другої Речі Посполитої. Ці

АНТРОПОЛОГІЧНІ ПРИКМЕТИ ЖИТЕЛЬКИ

матеріали він опублікував у вигляді зведених таблиць та трьох картосхем, супроводжуваних коментарями¹⁵.

Як і в попередньому випадку, головний показчик мешканців Теревовлі міжвоєнного періоду становив 84,3.

Відомий український антрополог Р. Єндик – автор досліджень, що охоплюють антропологию українців із найдавніших часів до середини ХХ ст., переконував, що у трьох виокремлених ним смугах переважає населення динарського типу¹⁶.

Населення Теревовлянщини у 1953 р. вивчав відомий український антрополог В. Дяченко. Щоправда, ним обстежено лише мешканців с. Струсова Теревовлянського р-ну¹⁷.

Таблиця 1. 8.

Антропологічні прикмети мешканців с. Струсів Теревовлянського р-ну
Тернопільської обл.
(за дослідженнями В. Дяченка)

Число спостережень	100
Зріст, см	166,9
Показчик голови	85,6
Лоб, %	
прямий	5,5
сер. нахилу	53
значн. нахил	43
Надбрів'я %	
невелике	47
середнє	51
велике	2
Фізіономічна висота обличчя	189,4
Морфологічна висота обличчя	127,0
Діаметр вилиць	142,4
Показчик обличчя	89,2
Нижньощелепний діаметр	109,7
Носовий показчик	60,1

У другій половині ХХ ст. традиційна антропология поповнилася новими розділами: одонтологією, котра вивчає будову зубів; дерматогліфікою, завданням якої є дослідження папілярних ліній та візерунків на долоні; гематологією, що вивчає групи крові. В. Дяченко та С. Сегеда підсумували свої дослідження східних подолян у невеликому розділі колективної монографії “Поділля”¹⁸.

Цими публікаціями, переважно, вичерпуються дослідження, присвячені антропологии населення Західного Поділля загалом та Теревовлянської округи зокрема. Порівняння палеоантропологічних даних з даними обмірів сучасних

людей, переконливо доводять незмінність основних антропологічних прикмет теробовлян упродовж II-го тисячоліття.

¹ *Войтович Л.* Князівства карпатських хорватів // Етногенез та рання історія слов'ян: нові наукові концепції на зламі тисячоліть. Львів, 2001. С. 195–211.

² *Stojanowski K.* Antropologia prehistoryczna Polski // Prace i materiały antropologiczne. Krakow, 1948. Т. 11. № 1.

³ *Kirkor A.* Sprawozdanie i wykaz zabytkow złożonych w Akademiji Umiejętności z wycieczki archeologiczno-antropologicznej w r. 1877 // Zbiór wiadomości do antropologii krajowej. Krakow, 1878. Т. II. S. 16; 1879. Т. III. S. 20.

⁴ *Kopernicki I.* O kościach i czaszkach ludzkich z wykopalisk przedhistorycznych na Podolu Galicyjskiem // Zbiór wiadomości do antropologii krajowej. Krakow, 1877. Т. I. S. 55–65

⁵ *Миська Р., Погоральський Я.* Археологічні дослідження в Теробовлі // АДЛУ. Львів, 2006. Вип. 9. С. 249–268.

⁶ *Рудич Т. О.* Антропологічний склад населення давнього Галича // Галич і Галицька земля. Зб. наук. праць. Київ-Галич, 1998. С. 119–123.

⁷ Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край. Санкт-Петербург, 1877. Т. 7. Вып. 2. С. 342–344.

⁸ *Чепурковський Е. М.* Географическое распределение формы головы и цветности крестьянского населения преимущественно Великороссии // Известия ОЛЕАЭ при Московском университете. Москва, 1913.

⁹ *Majer J., Kopernicki I.* Charakterystyka fizyczna ludności galicyjskiej na podstawie spostrzeżeń dokonanych za staraniem Komisji antropologicznej Akad. Umiej. w Krakowie. Krakow, 1876. Зауважимо, що у другій половині XIX ст. запропоноване поіменованийми антропологами районування українських етнічних земель та поділ українців на етнографічні групи було вельми умовним і відмінним від сучасного їх бачення. Українців (у той час історики та етнографи Австро-Угорської імперії послуговувались етнонімом “русини”) Й. Майер та І. Коперницький поділяли на **горян** (górale) і **долинян** (równiacy). З-поміж горян учені розрізняли гуцулів і бойків (поміри проводились у Богородчанському й Стрийському пов. (назви повітів подаємо відповідно до тодішнього адміністративного устрою – *Авт.*), а також тих українців-горян, що залюднювали терени рік Балтійського басейну (Ліський, Сяноцький, Ясельський, Горлицький і Ново-Сандецький пов.). Українців-долинян автори підрозділяли на **підгорян** (1 – мешканців підгір'я Чорної гори (Богородчанський і Тлумацький пов.); 2 – жителів Широкого й Низького Бескиду (Жидачівський, Стрийський, Дрогобицький, Староміський і Самбірський пов.), **подолян** (1 – населення південного та середнього Поділля (Скалатський, Збаразький, Підгасцький, Бережанський, Рогатинський пов.); 2 – мешканців Подільської височини (Золочівський, Бібрський і Перемишлянський пов.) та “**белжан**” (1 – насельників з-над Бугу і Стиру (Брідський і Кам'янецький пов.); 2 – людність українсько-польського порубіжжя (Городоцький, Бірчанський і Перемиський пов.) [Ibid. S. 156, pg. 1–8].

¹⁰ *Вовк Ф.* Антропологічні особливості українського народу // Студії з української етнографії та антропології. Київ, 1995. С. 19, 28, 29.

¹¹ Носов А. Матеріали до антропології України. Українці Поділля // Етнографічний вісник. Київ, 1927. Кн. 5. С. 98, 101.

¹² “Львівська антропологічна школа” на початку ХХ ст. розглядала процес утворення раси наслідком змішування певних морфологічних компонентів – т. зв. “первнів”.

¹³ Для осіб нордійського типу характерними є високий зріст, видовжена форма голови і обличчя, вузький ніс, русяве волосся, світлі очі.

¹⁴ Цей тип характеризується брахікефалією, низьким зростом, короткими кінцівками, смагляво-жовтуватою шкірою, широким і досить плоским обличчям з відносно широким носом

¹⁵ Mydlarski J. Przyczynek do poznania struktury antropologicznej Polski i zagadnień doboru wojskowego // Kosmos. 1928. Т. LIII. S. 195–210.

¹⁶ Єндик Р. Антропологічні прикмети українського народу. Львів, 1934; Його ж. Вступ до расової будови України. Мюнхен, 1949.

¹⁷ Дяченко В. Д. Антропологічний склад українського народу. Київ, 1965. С. 47–72.

¹⁸ Дяченко В. Д., Сегеда С. П. Антропологічна характеристика населення // Поділля. Київ, 1994. С. 69–74.

ANTHROPOLOGICAL CHARACTERISTICS OF INHABITANT OF OLD RUSSIAN TEREBOVLIA

Oleh MAZUR

Institute of Ethnology of National Academy of Sciences of Ukraine
Department of historical ethnology

Roman MYS'KA

Ivan Franko National University of L'viv
The Chair of Archaeology and history of Ancient World

The article focuses on the anthropological research analyses of a woman burial place of the XII century found on the Zamkova hill in the town of Terebovlya.

Comparison of this information and the data of the anthropological researches conducted on the territory of the West Podillya during the second half of the XIXth-early XXInd centuries resulted in conclusions of the anthropological type unvariability of the population in the region under study during the II millennium.

Key words: burial, anthropological researches, anthropological type, skull, skeleton.

Стаття надійшла до редколегії 23.03.2006

Прийнята до друку 06.06.2006